

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.061>

УДК 026:2](495):[821.161.2-9:099.3]"1595"+[929:82](477)"155/162"Суразький В.

Сергій Шумило, кандидат історичних наук, доктор теології, директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-7041-7766

E-mail: institute@afon.org.ua

Александр Жабов, докторант кафедри «Історії Візантії та балканських народів», Софійський університет «Св. Климент Охридський» (Софія, Болгарія)

ORCID: 0009-0006-9192-5253

E-mail: aleksandr.zhabov@gmail.com

НЕВІДОМИЙ АВТОГРАФ ВАСИЛЯ СУРАЗЬКОГО ІОАНУ ВИШЕНЬСЬКОМУ НА ОСТРОЗЬКОМУ ВИДАННІ 1595 РОКУ З КНИГОЗБІРНИ АФОНСЬКОГО МОНАСТИРЯ ЗОГРАФ

Метою публікації є дослідження та введення в науковий обіг невідомого автографа діяча Острозького інтелектуального гуртка, українського богослова та полеміста кін. XVI — поч. XVII ст. Василя Суразького, залишеного ним на острозькому виданні «Маргариту» 1595 р. з книгозбірні афонського монастиря Зограф і адресованого іншому відомому церковно-культурному діячеві, письменнику-полемісту та афонському ченцю Іоану Вишенському. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, на діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів

Цитування: Шумило С., Жабов А. Невідомий автограф Василя Суразького Іоану Вишенському на острозькому виданні 1595 року з книгозбірні афонського монастиря Зограф. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 61—84. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.061>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

дослідження, зокрема палеографічний та історико-хронологічний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено невідомий раніше автограф Василя Суразького. Здійснено палеографічний аналіз запису, досліджено зв'язки Василя Суразького та Іоана Вишенського, визначено, через кого книга була передана на Афон. Встановлено, що на момент виходу книги в 1595 р. Іоан Вишенський уже був на Афоні і що посильним, який передав Вишенському книгу від Василя Суразького, імовірно за все, був о. Ісакій Борискович. Також виявлено, що в Зографі в цей же час, одночасно з Іоаном Вишенським та Ісакієм Борисковичем, жив і працював у монастирській бібліотеці ігумен Пересопницького монастиря та засновник Полонського монастиря на Волині архімандрит Леонтій (Прилепський). **Висновки:** виявлена маргіналія Василя Суразького є унікальною і розширює знання про автора та його стосунки з іншим відомим українським церковно-культурним діячем та полемістом прп. Іоаном Вишенським, а також має цінність у питаннях вивчення історії, діяльності та спадщини українського церковно-культурного руху кін. XVI — поч. XVII ст. Крім того, велика кількість українських стародруків XVI—XVII ст., що виявлені в Зографському монастирі на Афоні, засвідчує тісні контакти обителі з духовенством та чернецтвом Київської митрополії зазначеного періоду. Ці українсько-афонські та, зокрема, українсько-болгарські зв'язки на Афоні сприяли обопільним духовно-культурним взаємообмінам, впливам і запозиченням усіх сторін.

Ключові слова: Василь Суразький, Іоан Вишенський, Василь-Костянтин Острозький, Киприян Острожанин, Леонтій Прилепський, Іпатій Потій, Йосафат Кунцевич, Острого, Сураж, Афон, Свята Гора, Зограф, Київська митрополія, стародруки, автограф, чернецтво.

Актуальність теми дослідження. Переписування та збирання книг в афонських монастирях здавна вважались одними з благочестивих аскетичних чеснот. Завдяки цьому монастирі на Афоні за свою понад тисячолітню історію накопичили численні колекції рідкісних рукописів та стародруків і є одними з найбагатших у світі зберігачів таких книжкових зібрань [13, с. 171—198; 19, с. 1—41; 23; 37, с. 64—84; 25, с. 440—441; 45, с. 173—177; 59, с. 128—129].

Із започаткуванням в Європі книгодрукування в XV—XVI ст. афонські монастирі починають замовляти для своїх бібліотек друковані видання з різних країн як Західної, так і Східної Європи. Заснування власних друкарень у Київській митрополії (Львів, Острого, Київ, Вільно та інші) в XVI—XVII ст., поряд з іншими факторами, сприяло активізації зв'язків афонських монастирів з українським православним чернецтвом, духовенством та козацтвом [57].

Серед українських церковно-культурних діячів, які в цей час подвизаються на Афоні, найбільш відомі Іоан Вишенський, Йов Княгиницький, Киприян Острожанин, Ісакій Борискович, Йосиф Курцевич, Афанасій Межигірський, Іоасаф Густинський та інші. Відображення афонського впливу проявилось в багатьох українських літературних творах кін. XVI — XVII ст., зокрема в «Апокрисисі» Христофора Філалета, «Палінодії» Захарії Копистенського, «Духовному алфавіті» Ісаїї Копинського тощо. Делегації

афонських ченців з перш. пол. XVII ст. неодноразово приїздили до Києва та інших міст. Так, відомо про їхні зустрічі тут з київськими митрополитами Іовом Борецьким, Ісайєю Копинським, Петром Могилою, луцьким єпископом Ісакієм Борисковичем та іншими [51, с. 164—186; 54, с. 74—81].

Окрім підтримки православного церковно-культурного руху та участі в полеміці, афонські ченці в цей період часто приїзять до українських земель задля збирання пожертв та налагодження контактів із церковними та світськими елітами, а разом з тим і задля замовляння друку церковних книг. Так, 5 січня 1614 р. до Львівського православного братства з Афона пише колишній молдавський митрополит Мардарій, який у листі не тільки закликає братчиків берегти православну віру, але й просить надіслати на Святу Гору нові книги, видані у братській друкарні [2, спр. 446]. Зі свого боку, українські релігійні та світські діячі також замовляли на Афоні книги для їхнього переписування та друкування. Відомо про замовляння на Афоні книг князем Василем-Костянтином Острозьким, єпископом Гедеоном Балабаном, митрополитом Петром Могилою та іншими [8, с. 87; 51, с. 164—186; 54, с. 74—81].

Найбільша кількість стародруків, виданих у Київській митрополії в XVI—XVII ст., збереглася у слов'янських Зографському (болгарському) та Хиландарському (сербському) монастирях. Зокрема, в зібранні Зографського монастиря містяться 32 кириличні стародруки, видані в Київській митрополії в XVI—XVII ст. Серед них: Євангеліє (Вільно, 1575); Острозька Біблія (Острог, 1581) — 3 примірники; «Книга о единой истинной православной вере» Василя Суразького (Острог, 1588); Адельфотес (греко-церковнослов'янська граматика) (Львів, 1591); «Книга о постничестве» свт. Василя Великого (Острог, 1594) — 3 примірники; «Маргарит» свт. Іоана Золотоустого (Острог, 1595) — 2 примірники, та інші [53, с. 157; 57].

Така кількість стародруків XVI—XVII ст. з меж Київської митрополії в Зографському монастирі пояснюється тісними зв'язками цієї афонської обителі з українсько-білоруським чернецтвом цього періоду. Зокрема, як відомо, саме у цьому монастирі подвизалися такі відомі українські духовно-культурні діячі, як Іоан Вишенський, Ісакій Борискович, Леонтій Прилепський (Пересопницький) та інші. Присутність тут, поряд з болгарськими, українських (русинських) та інших слов'янських ченців дала привід католицькому монаху Канакію Россі, який відвідав Зограф у 1628 р., назвати його «monasterium Russorum» [5, с. 164].

Особливу цінність при дослідженні стародруків з колекції Зографського монастиря являють маргіналії — помітки від руки у вигляді записів, малюнків, умовних знаків на берегах сторінок книг. Тут зустрічаються як окремі думки, тлумачення, нотатки, коментарі, пов'язані з фрагментами тексту та їх сприйняттям читачем, так і авторські (власницькі), вкладні й дарчі записи. Попри характерні для маргіналій фрагментарність та суб'єктивізм,

вони є важливим джерелом з вивчення історії та культури. Ці записи дають змогу встановити імена та соціальний статус власників і користувачів книжок, рівень їхньої освіченості, роль у тих чи інших історичних та культурних процесах і зв'язках [9, с. 22—52; 18, с. 249—258; 22, с. 141—173; 26, с. 312—326; 52].

У цій статті ми приділимо увагу автографові відомого діяча Острозького інтелектуального гуртка, українського богослова та полеміста кін. XVI — поч. XVII ст. Василя Суразького, залишеному ним на острозькому виданні «Маргариту» 1595 р. з книгозбірні афонського монастиря Зограф і адресованому іншому відомому церковно-культурному діячеві, письменнику-полемісту та афонському ченцю Іоану Вишенському.

До цього часу не були відомі оригінальні автографи цього українського книжника. Зазначена маргіналія має велику цінність для вивчення історії, діяльності та спадщини українського церковно-культурного руху кін. XVI — поч. XVII ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Про Василя Суразького збереглося дуже мало біографічних відомостей, тому кожна нова знахідка про нього має важливе значення. К. Копержинський, аналізуючи всі попередні студії про письменника, наголошує, що «уривкові відомості, збережені про автора нечисленними джерелами, не дають нам змоги цілком з'ясувати обсяг діяльності острозького богослова» [28, с. 38]. Через це, за його словами, «в невеликій науковій літературі про Василя Суразького можна зустріти страшенну плутанину» [28, с. 38].

Творчий доробок Василя Суразького тією чи іншою мірою знайшов відображення у працях багатьох дослідників (Ф. Гумілевський, І. Франко, І. Каратаєв, М. Скалабанович, М. Грушевський, М. Сумцов, С. Голубєв, А. Селецький, К. Студинський, К. Харлампович, І. Огієнко, В. Завитневич, М. Возняк, К. Копержинський та інші). Важливий внесок у вивчення біографії острозького книжника здійснив львівський історик І. Мицько, який на основі архівних джерел уперше з'ясував прізвище письменника та розкрив важливі подробиці його біографії [34, с. 100; 35, с. 85—96; 36, с. 18—23]. Серед сучасних дослідників про Василя Суразького писали Я. Ісаєвич [20, с. 34—46; 21, с. 73], П. Кралюк та М. Якубович [29, с. 15—37], С. Лукашова [32, с. 219], І. Тесленко [44, с. 483], В. Атаманенко [10, с. 428—429], Н. Бондар [11, с. 137—139] та інші.

І. Мицько доводить, що звали Суразького — Василь Андрійович Малюшицький [36, с. 18—23]. Народився він не пізніше середини 50-х років XVI ст., походив із шляхетської родини, батько його Андрій Іванович був власником містечка Сураж¹ та обіймав посаду королівського писаря. У 1580 р. батько продав свої володіння князю Василю-Костянтину Острозь-

¹ Нині — село Сураж Шумського району Тернопільської області.

кому, який згодом призначив суразьким старостою Василя Малюшицького, від чого й прозвали його Василем Суразьким. Саме так його звать у своїх творах сучасники Іпатій Потій, Йосафат Кунцевич, Касян Сакович, Мелетій Смотрицький [17, с. 205—206; 28, с. 40—41, 43—45; 36, с. 19; 43, с. 235—258]. Відомо, що Василь Суразький був на службі у князя Острозького, виконуючи від його імені важливі доручення. Про це, зокрема, дізнаємося з полемічного твору «Антирізис», написаного в 1599 р. одним з ідеологів Берестейської унії, а згодом унійним митрополитом Іпатієм Потієм (1541—1613). У цьому творі він повідомляє, що «пан Василь, староста Суразький» та «пан Вишенський» за дорученням князя Острозького привозили йому до Володимира в 1593 р. лист від князя [4, с. 575—576; 55, с. 28]. Також за завданнями від князя був зв'язковим на конвокаційному сеймі 1597 р. [48, с. 144]. Раніше, під 1585—1586 рр., «пан Василь Андрійович» згадується як посланець князя для залагодження конфлікту між Дерманським монастирем та селянами з Острогу [36, с. 21; 49, с. 20]. Крім того, в документах Кременецького земського суду він фігурує як «старший строитель и патрон шпиталя Острожского и всех имений до того належачих» (1593—1607 рр.) [34, с. 100; 35, с. 85—96; 36, с. 21]. Імовірно, саме він був тим «славним острозьким теологом Васи́лем», який бл. 1590 р. брав участь у диспуті з єзуїтами, про який згодом згадував майбутній унійний митрополит Йосип Вельямин Рутський [28, с. 45—46]. Також вірогідно, що він був ще й дидакалом в Острозькій академії. Фігурує «пан Василій» і в угоді першодрукаря Івана Федорова, що дає підстави говорити про його причетність до діяльності Острозької друкарні та підготовки до друку видань Федорова [21, с. 73; 36, с. 19—21]. К. Копержинський не виключав, що саме Василь Суразький міг завідувати друкарнею в Острозі після того, як звідти пішов Іван Федоров [28, с. 47]. Точна дата його смерті невідома, проте, як встановив І. Мицько, під 1608 р. він згадується як «зошлий», тобто померлий [34, с. 100].

Висловлювалися припущення, що Василь Суразький брав участь у підготовці до друку Острозької Біблії (1580—1581 рр.), а також міг бути укладачем та співредактором виданої коштом князя Василя-Костянтина Острозького «Книжиці» (в 10-ти розділах) (1598) [10, с. 428—429; 21, с. 73; 36, с. 19—21]. Саме у цьому виданні було вперше надруковане послання Івана Вишенського «От Святой Аѳонской гори скитствующих», яке побачило світ за життя автора. Крім того, Василь Суразький підготував до друку «Маргарит» Іоана Золотоустого (1595) та «Псалтир з возслідуванням» (1598). До останнього написав передмову «Правила істинного живота християнського». Підписувався як «многгрѣшный и худший в християнах убогий Василій» та ініціалами «В А» (тобто Василь Андрійович).

Вершиною його полемічної творчості вважається «Книжиця о єдиній православній істинній вірі» (в 6-ти розділах) (1588) — один з перших друкованих українських полемічних трактатів православних, що набув значної

66 популярності наприкін. XVI — на поч. XVII ст. Твір присвячений аналізу та спростуванню ідей, висловлених ректором єзуїтського Віленського колегіуму та Віленської академії о. Петром Скаргою у творі «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем» (Skarga P. O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem, 1577) та польським католицьким теологом Бенедиктом Гербестом у «Віри Церкви Римської висновки та історія грецької неволі до унії» (Herbest B. Wiary Kościoła Rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historia do jedności, 1586).

У своїй «Книжиці» Василь Суразький демонструє добре знання як Священного Писання, цитати з якого він рясно використовує в тексті, так і творів східних святих отців та латинських середньовічних авторів. Особливу увагу він приділяє всебічному огляду праць і спадщини Псевдо-Діонісія Ареопагіта. Також неодноразово посилається на інших класиків східної патристичної думки — Василя Великого, Іоана Золотоустого, Григорія Богослова, Іоана Дамаскіна, Ісидора Пилусіотського, Оригена та інших. Він також аналізує та подає тут праці Максима Грека та Варлаама Калабрійського, цитує старця Артемія Троїцького та інших авторів [14, с. 355—356; 28, с. 41, 58—72].

Вважається, що твори Василя Суразького мали вплив на Іоана Вишенського, Стефана Зизанія, М. Броневського (Христофора Філалета), Захарію Копистенського, авторів «Перестроги» (1606), окремі положення «Книжиці» Суразького ввійшли до «Кирилової книги» (1644) [32, с. 219]. На цей твір відгукувались і найбільш помітні греко-католицькі автори початку XVII ст. Йосафат Кунцевич та Касіян Сакович [27, с. 1—16, 81—96].

Виклад основного матеріалу. Досліджуване в цій статті острозьке видання «Маргариту» 1595 р. являє собою збірку повчань свт. Іоана Золотоустого, яка містить 30 його слів. Також у виданні вміщені передмова та післямова від редактора-укладача (яким, як встановлено, був Василь Андрійович Малюшицький-Суразький) [36, с. 19—20]. На звороті титульного аркуша зображений герб князя Василя-Костянтина Острозького (розміром 70 × 80 мм?), в післямові на останньому аркуші зазначено, що наклад надруковано у м. Острог 16 липня 1595 р. «промишленіємъ» князя Острозького. На передостанньому аркуші 203 зв. (2-го рах.), одразу по закінченні основного тексту повчань свт. Іоана Золотоустого, вміщені ініціали упорядника / друкаря книги — В А, які розшифровували як В[асилій] А[наксіос] (тобто недостойний), або як В[асилій] А[ндрійович] [12, с. 327—331; 16, с. 910—913; 24, с. 13; 36, с. 19—20; 39, с. 51—60; 41, с. 31].

У Зографському монастирі, поряд з іншими острозькими виданнями (Острозька Біблія 1581 р. — 3 примірники, «Книга о единой истинной православной вере» Василя Суразького 1588 р., «Книга о постничестве» свт. Василя Великого 1594 р. — 3 примірники), збереглися два примірники «Маргариту» Іоана Золотоустого 1595 р. До останнього часу у світі були

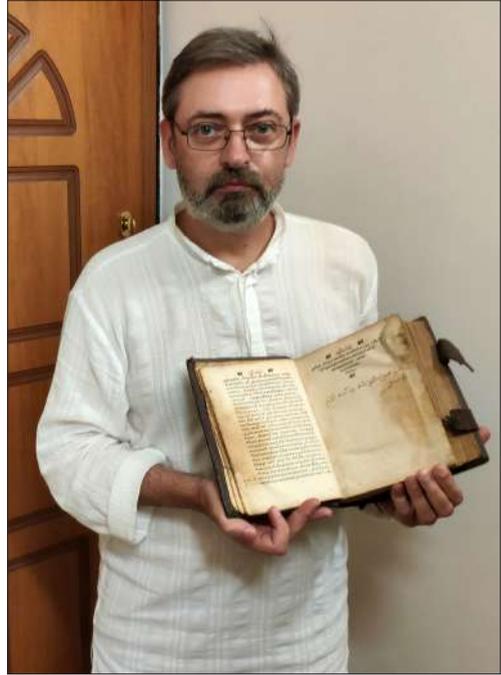
відомі 85 примірників цього острозького видання [39, с. 60]. Відтепер до них додалися ще два, а отже наразі відомі вже 87 примірників.

В одному з примірників, який зберігається в Зографському монастирі (інв. № 9912), містяться записи про приналежність книги пану Стефану Усікевичу (1720), пану Іоану Кобовичу, пану Павлу Писарю та священнику Митрофану з м. Білосток. Збереженість книги добра, вона має 1092 сторінки, деякі з них реставровані, оправа не оригінальна, виготовлена в майстерні Зографського монастиря наприкін. XIX ст. На титульній сторінці проставлений штамп бібліотеки Зографського монастиря. Імовірно, книга потрапила до монастиря не раніше др. пол. XVIII ст.

Більший інтерес для нас становить інший примірник «Маргариту» (інв. № 8933), стан збереженості якого значно гірший від попереднього. Довжина книги — 21,5 см, оправа оригінальна, обріз дошок скошений, застібки оригінальні, деякі аркуші втрачені, зокрема відсутні останні сім аркушів книги (збережені 511 аркушів, 1022 сторінки). Чимало сторінок деформовані та підклеєні під час реставрації наприкін. XIX та на поч. XX ст.

На передньому форзаці книги у верхній лівій частині міститься напис «книга топлічка», тобто в перекладі з південнослов'янських мов — «тепла», що може означати те, що вона нещодавно вийшла з друку. Напис здійснений півуставом XVI ст., чорнило темно-коричневе. Нижче, під цим написом, вже чорним чорнилом, дописані літери «о», «в», «и» (імовірно, ці літери дописані в кін. XVIII або на поч. XIX ст.).

На титульній сторінці зверху вказаний старий бібліотечний шифр монастирського книгосховища: Отдѣл. II д № 58. СЗБ. № 51². Запис, імовірно, кінця XIX ст., чорним чорнилом, скоропис. Посередині титульної сторінки

С. Шумило тримає на розвороті примірник «Маргариту» з дарчим написом Іоану Вишенському від Василя Суразького. Джерело: бібліотека Зографського монастиря на Афоні. Червень 2024 р.

² II — друга шафа в монастирській бібліотеці, д — п'ята полиця в шафі, 58 — номер книги, СЗБ 51 — Стара Зографська бібліотека, № 51.

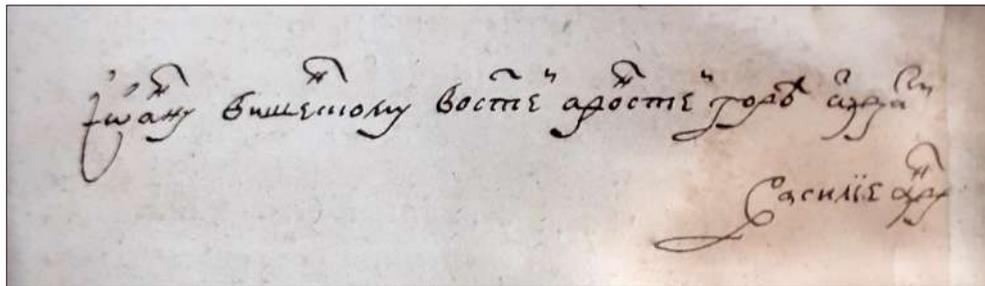

Розворот «Маргариту» (інв. № 8933), де на аркуші 4 н. н. міститься дарчий запис Іоану Вишенському від Василя Суразького. Джерело: бібліотека Зографського монастиря. Фото С. Шумила. Червень 2024 р.

проставлений штамп бібліотеки Зографського монастиря з датою «1870 рік» (імовірно, рік інвентаризації). Нижче, на титульній сторінці, іншим чорнилом (чорним) та іншим почерком напис півуставом «книга иж», а також хаотично написані кілька літер — «ж», «к», «р». Так само цим же почерком та цим же чорнилом на нахзаці (білому аркуші, приклеєному до обкладинки) написані півуставом слова: «сто», «пречесто», «в Василя», а також по кілька літер «а», «б», «в», «з», «о», «ф», «ө», «ψ». Ці помітки, швидше за все, кін. XVIII або поч. XIX ст. (імовірно, хтось із ченців або послушників монастиря тренувався копіювати літери друкованим півуставом).

Найцікавіша для нас маргіналія міститься на аркуші 4 н.н., одразу по закінченні передмови, написаної редактором-укладачем книги Василем Суразьким. Тут скорописом виконано наступний дарчий запис: «Іоанну Вишенському во Стей Аѳонстей горѣ *отдати* Василіє Андре[евич]».

Палеографічний аналіз цієї маргіналії засвідчує, що запис зроблено українським скорописом кінця XVI ст., т. зв. острозьким письмом, темно-коричневим чорнилом. Літери невеликого розміру, майже однакової висоти, кожна з них окремо й гарно виписана, з характерними опущеними під

Дарчий запис Іоану Вишенському від Василя Суразького «Іоанну Вишенському во Стей Аѡнстей горѣ ѡтдати Василіє Андрієвич», міститься на аркуші 4 н. н. «Маргариту» (інв. № 8933). Джерело: бібліотека Зографського монастиря. Фото С. Шумила. Червень 2024 р.

рядок нижніми частинами літер, з правильно використаними для скорочення слів надрядковими літерами. І. Каманін такий тип письма відносив до острозької школи письма, яка розвинулася за часів князя Василя-Костянтина Острозького [40, 13—14]. Почерк запису професійний, твердий, компактний, свідчить, що автор був добре освіченим і обізнаним з тогочасною канцелярською писарською практикою і правописом. Імовірно, запис здійснений невдовзі після виходу книги з друку 1595 р.

Варто звернути увагу, що дарчий запис здійснено саме в кінці передмови, автором якої вважається Василь Суразький. Можливо, власне це місце у книзі для запису вибране не випадково, ним дарувальник книги ніби засвідчує і своє авторство передмови, і бажання ознайомити його з нею. Це підтверджує й структура вписаного тексту — дарувальником вказано «Іоанну Вишенському во Стей Аѡнстей горѣ ѡтдати», під записом ліворуч поставлено підпис, тим же почерком і того ж часу: «Василіє Андрієвич», кінець підпису частково заклеєний папером при реставрації книжки.

На нашу думку, цей дарчий запис належить перу Василя Андрійовича Малюшицького (Суразького). Він є унікальним і розширює наші знання про автора та його стосунки з іншим відомим українським церковно-культурним діячем та полемістом кін. XVI — поч. XVII ст. прп. Іоаном Вишенським.

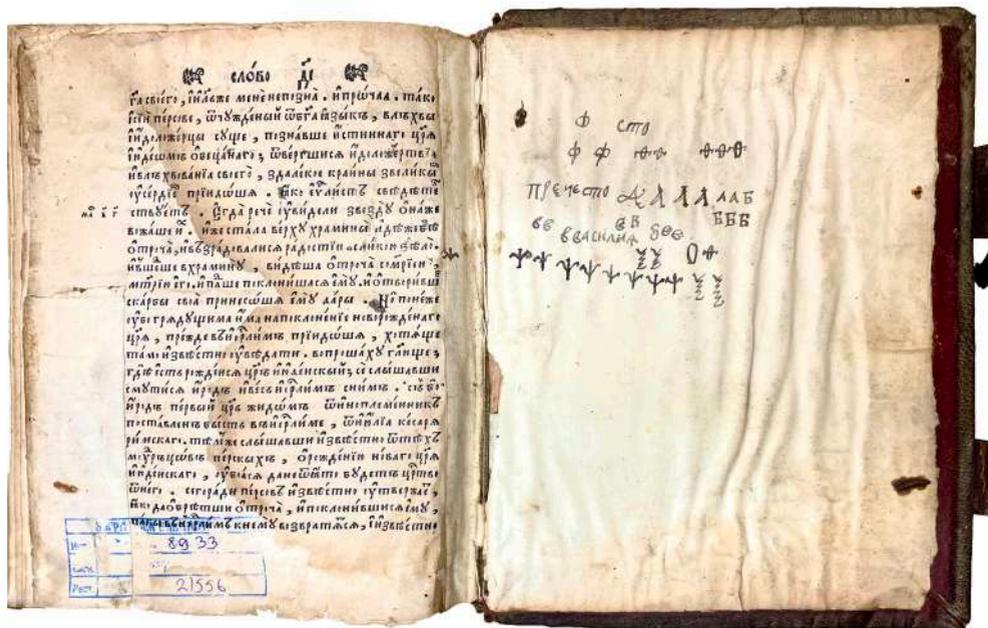
Іоан Вишенський у своїх творах неодноразово посилається на праці Василя Суразького. Кидається у вічі, що для нього острозький книжник був беззаперечним авторитетом у питаннях православної теології. На це вперше звернув увагу ще Іван Франко, який вважав, що твори та ідеї Суразького мали вагомий вплив на молодого афонського ченця та письменника [50, с. 140]. Іоан Вишенський так відгукується про Василя Суразького: «яко о всем том довольно Василий от божественнаго писания написа, сего ради оставихом о сем писати. Сие же Василиево писание испытаном извѣстно и увидѣхом, яко не от своео фантазии новоизобрѣтеннаго помысла, но от божественнаго писания писа, яже написа. Сего ради приймайте сие, молю вас,

Зворот титульного аркуша «Маргариту» (інв. № 8933) із зображенням герба князя Василя-Костянтина Острозького. Джерело: бібліотека Зографського монастиря. Фото С. Шумила. Червень 2024 р.

с усердием вседушевное любве и утвердѣте себе в вѣрѣ; истинный бо слѣд исповѣдания православныя, яже в Христа, вѣры в писании том обрѣтается» [3, с. 111]. Є в посланнях Вишенського низка й інших ремінісценцій із твором Суразького, що також розцінюється багатьма дослідниками як свідчення близького знайомства авторів [38, с. 387—389; 55, с. 28].

Цей факт уже дає привід припускати, що обидва православні діячі були знайомі. Проте прямих доказів тому не було, через що деякі дослідники сумнівались у цьому. Так, К. Копержинський, звертаючи увагу на те, що Вишенський не називає Суразького по батькові чи за прізвищем, підсумовує: «Іван Вишенський назвав автора просто Василем. Він, очевидно, про автора “Книжиці” не знає нічого більше від того, що знайшов у самім його творі» [28, с. 44]. Не зрозуміло, чому цей факт поважному вченому дав привід зробити такий висновок. На нашу думку, навпаки, те, що Вишенський називає впливового шляхтича і старосту Суража, наближеного до князя Василя-Костянтина Острозького, не по батькові і не за прізвищем, а «просто Василем», може свідчити про їхнє давнє знайомство і навіть близьку дружбу. Інакше навряд чи він дозволив би собі так панібратськи звертатися до нього. Якраз виявлений у зографському «Маргариті» дарчий запис підтверджує факт давнього знайомства, а може й дружби обох церковно-культурних діячів та полемістів.

Розворот на нахзаці у примірнику «Маргариту» (інв. № 8933). Джерело: бібліотека Зографського монастиря. Фото С. Шумила. Червень 2024 р.

Досі остаточно не розкритим залишається питання — де, коли та за яких обставин могли затоваришувати Суразький та Вишенський? На наш погляд, справедливою є гіпотеза, що згаданий Іпатієм Потієм в «Антирізисі» разом з «паном Василем, старостою Суразьким» ще й «пан Вишенський» (які за дорученням князя Острозького привозили Іпатію до Володимира в 1593 р. листа від князя) був ніхто інший, як Іван Вишенський, або його родич («Który list podan my był przez służbę jego x.m. Wasila (staroste) Suraskiego, у przez pana Wiszeńskiego») [4, с. 575—576; 55, с. 28]. Хоча деякі вчені не схильні вбачати у згаданому тут «пану Вишенському» тотожність з Іваном Вишенським чи кимось з його рідних [30, с. 221—222], на нашу думку, виявлений автограф Василя Суразького якраз може бути непрямим засвідченням справедливості цієї гіпотези, зокрема, що знайомство двох православних письменників могло відбутися ще при дворі князя Острозького. Також виявлений автограф може бути додатковим натяком на перебування Вишенського в Острозі та його стосунки з Острозьким інтелектуальним гуртком [55, с. 23—32]. Це важливе уточнення, яке потребує подальших досліджень.

Те, що «Маргарит» з маргіналією Василя Суразького зберігся в Зографському монастирі, свідчить, що Іван Вишенський на Афоні подвизався саме в цій обителі (про що неодноразово згадував і сам Вишенський) і що книга залишилася тут саме від нього. Цікаво, що в цій же бібліотеці Зографського

Корінець книжкового блоку «Маргариту» 1595 р. Джерело: бібліотека Зографського монастиря. Фото С. Шумила. Червень 2024 р.

монастиря, поряд з іншими острозькими виданнями, зберігся в досить доброму стані примірник твору Василя Суразького «Книжиця о єдиній православної істинній вірі» 1588 р. (інв. № 6561). На жаль, на книзі немає жодних маргіналій XVI—XVII ст., через що важко встановити, кому саме належало видання і хто приніс його до монастиря. Не виключено, що це саме той примірник, яким користувався Іван Вишенський при написанні своїх полемічних послань. До слова, в бібліотеці Зографського монастиря збереглася ще одна книга, на яку також посилається у своїх творах Іван Вишенський — це львівське видання елліно-слов'янської граматики «Адельфотес» 1591 р. (інв. № 26908). Як знаємо, він неодноразово підкреслював важливість вивчення грецької та церковнослов'янської мов як «ключів» для розуміння православного богослов'я та літургійної практики [3, с. 175—176]. Вірогідно, цей примірник також належав Івану Вишенському.

Ще один важливий момент: автограф у «Маргариті» підтверджує доводи І. Мицька про те, що Суразького звали саме Василь Андрійович і що ініціали «В А», поставлені упорядником на передостанньому аркуші 203 зв. (2-го рах.), одразу по закінченні основного тексту повчань свт. Іоана Золотоустого, правильно розшифровуються не як В[асилій] А[наксіос] (тобто недостойний), а як В[асилій] А[ндрійович] [36, с. 20]. Крім того, судячи зі світської форми підпису Суразького, можемо зробити висновок, що він не був священником чи кліриком. Тобто це ще раз підтверджує неправильність ототожнення деякими дослідниками Василя Суразького з «Кліриком Острозьким» [28, с. 38—42].

Як уже зазначалося вище, дарчий запис засвідчує, що Василь Суразький та Іван Вишенський були знайомі ще до часу, коли останній відправився на Афон, а проте вони продовжували підтримувати зв'язки і після того. Також запис доводить, що на момент виходу «Маргарита» в 1595 р. Іван Вишенський уже був на Афоні («Іванну Вишенському во Стей Афонстей горѣ *отдати*»), а отже відбув він туди ще до запровадження Берестейської унії 1596 р.), через що Василю Суразькому довелося передавати через посильних нововидану книгу («книга топлічка») для свого приятеля на Святу Гору.

Залишається нез'ясованим, через кого саме міг передати Василь Суразький своє нове видання? З одного боку, це могли бути сподвижники та однодумці Вишенського — Йов Княгиницький та Киприян Острожанин,

які в цей же період перебували на Афоні [38, с. 387—400]. Проте не існує свідчень про їхнє знаходження у Зографському монастирі [56, с. 631—649; 58, с. 110—117]. На нашу думку, в якості посильного, імовірніше за все, міг виступити сподвижник Іоана Вишенського, діяльний учасник Острозького гуртка о. Ісакій Борискович, який згодом за протекції князя Василя-Костянтина Острозького став ігуменом Дубенського та Дерманського монастирів, а в 1621 р. був поставлений на єпископа Луцького та Острозького [47, с. 32—35]. Певний натяк на це ми знаходимо в самого Вишенського, який у «Краткослівній відповіді Феодула... Петру Скарзі» уточнює, що «списанием Исаака иеродиякона, во Святую Гору сию Скаржино счинение прислася» [3, с. 130]. Отже, як ми бачимо, в цей час Вишенський на Афоні отримував книжки та підтримував зв'язки з однодумцями на батьківщині через «Ісака ієродиякона», який відвідував його на Афоні. У «Відповіді...» Вишенський також уточнює, що через нього він листувався і з Олександрійським патріархом Мелетієм (Пігасом). Немає сумніву, що в даному випадку йдеться про Ісакія Святогірця (Борисковича), майбутнього єпископа Луцького та Острозького. Сам про себе він свідчив так: «Ученик есмь приснопамятнаго небожчика святейшого Мелетия, патриарха Александрейского. Седм лет в послушании ему послужих, и диаконский степень от святою руку его въсприях... И в Святей Горе пятнадесять лет сотворих» [31, с. 133]. Протягом семи років о. Ісакій Борискович був синкелом при патріархові Мелетію. Відомо, що деякий час на Афоні він перебував при болгарському Зографському монастирі, з яким був тісно пов'язаний й Іоан Вишенський [1, арк. 22—23; 51, с. 169—170; 55, с. 65—66]. З інших свідчень, записаних зі слів Ісакія Борисковича в 1624 р., також відомо: «єпископъ Ісакий, до єпископства биваль въ Афонской горе да і въ томъ Зугравскомъ монастыре і не одинова» [1, арк. 22—23].

Отож видання «Маргариту» з дарчим записом від Василя Суразького Іоан Вишенський отримав, вірогідно, від Ісакія Борисковича, який у цей же час передавав для нього й інші книжки та листи від Олександрійського патріарха Мелетія і який підтримував тісні стосунки як із князем Василем-Костянтином Острозьким, так і з іншими діячами Острозького гуртка [55, с. 64—66].

Варто згадати, що на деяких українських стародруках з бібліотеки Зографського монастиря нами були виявлені ще й помітки ігумена Пересопницького монастиря архімандрита Леонтія (Прилепського), засновника Полонського монастиря на Волині. Ці записи відносяться до 1605—1612 та 1622 рр., і містяться вони на двох примірниках «Книги о постническомъ Василя Великого (Острог, 1594), одному примірнику «Євангелія Учительного» [зібрання проповідей] (Крилос, 1606) та одному примірнику «Лекарства на остальый умысл человекый» Іоана Золотоустого [зі стор. 130 починається інша книга — «Тестаментъ»] (Острог, 1607). На основі даних поміток

можемо зробити висновок, що цей церковно-культурний діяч деякий час теж жив на Афоні при Зографському монастирі разом з Іоаном Вишенським та Ісакієм Борисковичем, працював тут у монастирській бібліотеці і згодом продовжував підтримувати тісні зв'язки з цією обителлю. Про маргіналії о. Леонтія нами готується окреме дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено невідомий раніше автограф Василя Суразького. Здійснено палеографічний аналіз запису, досліджено зв'язки Василя Суразького та Іоана Вишенського, визначено, через кого книга була передана на Афон. Встановлено, що на момент виходу книги в 1595 р. Іоан Вишенський уже був на Афоні і що посильним, який передав Вишенському книгу від Василя Суразького, імовірно за все, був о. Ісакій Борискович. Також виявлено, що в Зографі в цей же час, одночасно з Іоаном Вишенським та Ісакієм Борисковичем, жив і працював у монастирській бібліотеці ігумен Пересопницького монастиря та засновник Полонського монастиря на Волині архімандрит Леонтій (Прилепський).

Висновки. Отже, виявлений у бібліотеці афонського болгарського монастиря Зограф на острозькому виданні «Маргариту» 1595 р. дарчий запис на ім'я відомого церковно-культурного діяча, письменника-полеміста та святого Іоана Вишенського належить перу відомого діяча Острозького культурно-освітнього осередку, полеміста та письменника Василя Андрійовича Суразького. Це перший виявлений автограф острозького книжника. Дарчий запис розміщено одразу по закінченні передмови, автором якої вважається Василь Суразький, і є ніби продовженням попереднього тексту. Він підтверджує факт давнього знайомства, а може й дружби Василя Суразького та Іоана Вишенського. Також виявлений автограф може бути непрямым засвідченням справедливості гіпотези щодо знайомства двох православних письменників ще при дворі князя Острозького і додатковим натяком на перебування Вишенського в Острозі та його стосунки з Острозьким інтелектуальним гуртком. Автограф підтверджує, що Суразького звали саме Василь Андрійович і що він не був священником чи кліриком. Крім того, запис доводить, що на момент виходу «Маргарита» в 1595 р. Іван Вишенський вже знаходився на Афоні (тобто відбув туди ще до запровадження Берестейської унії 1596 р.). Місцем його перебування був болгарський Зографський монастир, де залишилася частина його бібліотеки. Посильним, який передав Вишенському книгу Суразького, імовірно за все, був інший діяльний учасник Острозького гуртка — о. Ісакій Борискович, поставлений згодом на єпископа Луцького та Острозького. Також у Зографі, одночасно з Іоаном Вишенським, жив і працював у монастирській бібліотеці ігумен Пересопницького монастиря та засновник Полонського монастиря на Волині архімандрит Леонтій (Прилепський). Загалом виявлена маргіналія Василя Суразького є унікальною й розширює наші знання

про автора та його стосунки з іншим відомим українським церковно-культурним діячем та полемістом прп. Іоаном Вишенським, а також має цінність для вивчення історії, діяльності та спадщини українського церковно-культурного руху кін. XVI — поч. XVII ст. До того ж, велика кількість українських стародруків XVI—XVII ст., що зберігаються в Зографському монастирі на Афоні, засвідчує тісні контакти цієї обителі з духовенством та чернецтвом Київської митрополії зазначеного періоду. Існування міцних духовно-культурних зв'язків Острозького гуртка книжників-традиціоналістів та українського (зокрема волинського) чернецтва зі Святою горою Афон напередодні Берестейської унії суттєво вплинуло на подальші церковні й культурні процеси в українських землях наприкін. XVI — на поч. XVII ст. Серед іншого, українсько-афонські та, зокрема, українсько-болгарські зв'язки на Афоні сприяли духовно-культурним взаємообмінам, впливам і запозиченням з обох сторін, що потребує подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Російський державний архів древніх актів (РДАДА). Ф. 52. Оп. 1. Спр. 9 (30 серпня 1624). Арк. 22—23.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ). Ф. 129. Оп. 1. Спр. 446. Оригінал.
3. Иван Вишенский. Сочинения / под ред. И.П. Еремина. Москва—Ленинград, 1955. 372 с.
4. Ипатий Потий. Антиризис или Апология против Христофора Филарета // Памятники полемической литературы. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. С.-Петербург, 1903. Т. 19. Кн. 3. С. 477—982.
5. Hoffman G. Athos e Roma // *Orientalia Christiana* V. 1 (October, 1925). Pp. 137—184.
6. Shumylo S. The connection between Holy Mount Athos and the Ukrainian and Belarusian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th century // *Rocznik Teologiczny, the scientific journal of the Christian Theological Academy in Warsaw*, 2023. LXV — z. 4 (65). Pp. 693—711. <https://doi.org/10.36124/rt.2023.26>
7. Zhabov A. Examining the Role of Mount Athos in the Religious and Cultural History of Eastern Europe: The Case of the Bulgarian Orthodox Monastery of Zograf and Its Monks, 1600—1650 c. [Unpublished masters thesis]. Vienna, 2022. 101 p.
8. Августин (Никитин), архим. Афон и Русская Православная Церковь (обзор церковно-литературных связей). Ч. 1 // *Богословские труды*. Москва, 1997. № 33. С. 76—109.
9. Апанович Е. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI—XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *История книги и издательского дела* : сб. науч. тр. Ленинград, 1977. С. 22—52.
10. Атаманенко В. Суразький-Малюшицький Василь // *Острозька академія XVI—XVII століття*. Енциклопедія. Острог : Вид-во НУ «Острозька академія», 2011. С. 428—429.
11. Бондар Н.П. Видання і примірники Острозької Біблії 1581 р. (з нагоди 440-ліття публікації пам'ятки) // *Острозька давнина: наук. журн. Острог*, 2020. Вип. 7. С. 127—152. <https://doi.org/10.25264/2707-1650-2020-7-127-152>

12. Бондар Н., Ковальський М. «Маргарит» Іоана Золотоустого // Острозька академія : Історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог : Вид-во НУ «Острозька академія», 2019. Вид. 3. С. 327—331.
13. Вздорнов Г.И. Роль славянских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления русских рукописей на рубеже XIV—XV вв. // Труды отдела древнерусской литературы АН СССР (ТОДРЛ). 1968. Т. 23. С. 171—198.
14. Вилинський С.Г. Послание старца Артемия (XVI в.). Одесса, 1906. 425 с.
15. Горанчев, В. Българите, Русия и православният Изток през XV—XVII век. Към историята на църковно-политическите връзки. Велико Търново, 2021. 316 с.
16. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта 2-й пол. XVI в. : свод. кат. Москва : Индрик, 2003. Кн. 2. С. 649—1354.
17. Жукович П.Н. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук (ИОРЯС) 1909. С.-Петербург, 1910. Т. 14. Кн. 3. С. 199—231.
18. Заболотна Н. Маргіналії та видавничі оправи стародруків — додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 249—258.
19. Ильинский Г.А. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП). 1908. Ч. 18. № 11. Отд. 2. С. 1—41.
20. Исаевич Я.Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения, 1978. Москва, 1981. С. 34—46.
21. Исаевич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975. 155 с.
22. Исаевич Я. Маргіналії — важливе джерело з історії та культури // Исаевич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів : Вища школа, 1989. С. 141—173.
23. Кадас С. Св. Гора Афон : Монастыри и их сокровища. Афины, 1998. 200 с.
24. Каменева Т.Н., Гусева А.А. Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР. Москва, 1976. Вып. 1. 448 с.
25. Кодов Х., Райков Б., Кожухаров С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. София, 1985. Т. I. 270 с.
26. Колосовська О. Маргінальні записи на кириличних стародруках — джерело до вивчення історії культури України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2001. Вип. 3 : Джерелознавчі дисципліни. С. 312—326.
27. Копержинський К. З історії публіцистики XVII в. **Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович** про твори Василя Суразького // Записки товариства імені Шевченка (ЗНТШ). Львів, 1930. Т. ХСІХ. Ч. I. С. 1—16, 81—96.
28. Копержинський К. Український письменник XVI ст. **Василь Суразький** // Науковий збірник за рік 1926. Київ : ВУАН, 1926. С. 38—72.
29. Кралюк П.М., Якубович М.М. Василь Суразький: апологія православної традиції. Острог : Вид-во НУ «Острозька академія», 2011. 212 с.
30. Крымский А.Е. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения: (Рец. на: Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895) // Киевская старина. 1895. Т. 50. № 9. С. 211—247.
31. Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. Москва, 1877. Т. 1. 323 с.

32. Лукашова С. Василий Суражский // Православная энциклопедия. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2004. Т. 7. С. 219.
33. Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографа с царской Россией // Россия—Афон: тысячелетие духовного единства. Матер. междунар. науч.-богосл. конф. Москва, 1—4 окт. 2006. Москва, 2008. С. 250—255.
34. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Київ : Наук. думка, 1990. 130 с.
35. Мицько І. Чар архівних свідчень : матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. 1987. № 3. С. 85—96.
36. Мыцко И.З. Украинский писатель-полемист Василий Суражский — сподвижник Ивана Федорова // Федоровские чтения, 1979. Москва, 1982. С. 18—23.
37. Мошин В.А. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. // Русь и южные славяне. С.-Петербург, 1998. С. 64—84.
38. Неменский О.Б., Пидгайко В.Г. Иоанн Вишенский // Православная энциклопедия. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2010. Т. 23. С. 387—389.
39. Немировский Е.Л. Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта. 1491—2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Т. II. Кн. 2. 1593—1600 / отв. ред. Ю.Э. Шустова. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2012. 253 с.
40. Палеографический сборник : материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. Киев : Изд-во Киев. комиссии для разбора древних актов, 1899. Вып. 1. 19 с., 81 табл., 27 с.
41. Запаско Я.П., Исаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1: 1574—1700. Львів : Вища школа, 1981. 136 с.
42. Снегаров И. Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в. София, 1953. 130 с.
43. Сумцов Н. Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию Григорианский календарь // Киевская старина. 1888, № 5. С. 235—258.
44. Тесленко І.А. Малюшицькі // Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ, 2009. Т. 6. 790 с.
45. Турилов А.А. Славянская письменность на Афоне // Православная энциклопедия. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2004. Т. 4. С. 173—177.
46. Турилов А.А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л.К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2009. Т. 20. С. 301—313.
47. Флоря Б.Н. Исаакий Борискович // Православная энциклопедия. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2011. Т. 27. С. 32—35.
48. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политические связи Восточной Европы во второй половине XVI — нач. XVII в. Москва, 1978. 304 с.
49. Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII—XVIII вв. // Труды общества исследователей Волыни. Житомир : Об-во исслед. Волыни, 1910. Т. 4. С. 1—112.
50. Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895. С. 7—211.
51. Ченцова В.Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20-е — 30-е гг. XVII в. // Исторический вестник. Христианство на Ближнем Востоке. Москва, 2017. Т. 20. С. 164—186. <https://doi.org/10.35549/HR.2019.2017.35082>
52. Шамрай М.А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2005. 334 с.

53. Шумило С.В. Експедиція на Святу Гору Афон: забутими стежками ченців з українських земель XVII—XIX ст. // *Сіверянський літопис : наук. журн. (Siverian chronicle: scientific journal)*. 2021. № 6 (162). С. 154—158.
54. Шумило С.В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII — першій третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук. Київ: Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв Мін-ва культури України, 2021. 304 с.
55. Шумило С.В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев : Изд. отдел УПЦ, 2016. 208 с.
56. Шумило С.В. Участие в антиунийном сопротивлении афонского архимандрита Матфея и его связи с Иоанном Вишенским и Киприаном Острожанином // *Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*. LXI — z. 4, 2019. S. 631—649.
57. Шумило С.В., Жабов А. Кириличні стародруки Київської митрополії XVI—XVIII ст. в зібраннях монастирів Зограф та Хіландар на Афоні // *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовтня 2024 р.)*. Київ, 2024 [готується до друку].
58. Шумило С.В. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Іезекиїля) Княгиницького в посольстві афонського Ватопедського монастиря 1592 року // *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2023. № 6. С. 110—117. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.110-117>
59. Э.П.Г. Библиотеки Афона // *Православная энциклопедия*. Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2004. Т. 2002. Т. 4. С. 128—129.

Отримано 4 жовтня 2023 року

REFERENCES

1. Fond 52. Inventory 1. Unit 9. Fols. 22—23. Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA) (Moscow).
2. Fond 129. Inventory 1. Unit 446 (Original). Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (TsDIAL).
3. Ivan Vishenskii. Sochineniia [Collected Works] / I.P. Eremin (Comp.). Moscow—**Lenin**grad, 1955. 372 p. [In Russian, Church Slavonic, and Old Literary Ukrainian].
4. Ipatii Potii. Antirizis ili Apologiia protiv Khristofora Filareta [Antirysis (Anti-Discourse) or Apologia against Christopher Philaret] // *Pamiatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi. Russkaia istoricheskaia biblioteka, izdavaemaia Imperatorskoi Arheograficheskoi komissiei* [Monuments of polemical literature from Western Rus. Russian Historical Library, published by the Imperial Archeographic Commission]. St. Petersburg, 1903. Vol. 19. Book 3. Pp. 477—982. [In Russian, Old Literary Ukrainian, and Polish].
5. Hoffman G. Athos e Roma [Mount Athos and Rome] // *Orientalia Christiana* V, 1, (October 1925). Pp. 137—184.
6. Shumylo S. The connection between Holy Mount Athos and the Ukrainian and Belarusian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th century // *Rocznik Teologiczny, the scientific journal of the Christian Theological Academy in Warsaw*, 2023. LXV — z. 4 (65). Pp. 693—711. <https://doi.org/10.36124/rt.2023.26>
7. Zhabov A. Examining the Role of Mount Athos in the Religious and Cultural History of Eastern Europe: The Case of the Bulgarian Orthodox Monastery of Zoграф and Its Monks, 1600—1650 c. [Unpublished masters thesis]. Vienna, 2022. 101 p.

8. Avgustin (Nikitin), arhim. Afon i Russkaia Pravoslavnaia Cerkov (obzor cerkovno-literaturnykh svyazei). Part 1 [Athos and the Russian Orthodox Church (a review of the ecclesiastical and literary relations)]. *Bogoslovskie trudy* [Theological Work]. Moscow, 1997. No. 33. Pp. 76—109. [In Russian].
9. Apanovich E. Vkladnye, vladelcheskie, darstvennye zapisi i pripiski perepischikov XVI—XVIII v. na rukopisnykh knigakh CNB AN USSR [Donation, ownership, and gift records and inscriptions of scribes from the 16th—18th centuries on manuscript books from the Central Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic] // *Istoriya knigi i izdatelskogo dela: Sbornik nauchnykh trudov* [History of book and publishing: A collection of scientific works]. Leningrad, 1977. Pp. 22—52. [In Russian].
10. Atamanenko V. Surazkyi-Maliushytskyi Vasyl [Surazhsky-Malyushytsky Vasyl] // *Ostrozka akademiia XVI—XVII stolittia. Entsyklopediia* [The Ostroh Academy of the 16th—17th centuries. Encyclopedia]. Ostroh: Publishing house of the National University of Ostroh Academy, 2011. Pp. 428—429. [In Ukrainian].
11. Bondar N.P. Vydannia i prymirnyky Ostrozkoi Biblii 1581 r. (z nahody 440-littia publikatsii pamiatky) [Editions and copies of the Ostroh Bible from 1581 (on the occasion of the 440th anniversary of the publication of the literary monument)]. *Ostrozka davnyina: naukovyi zhurnal* [Ostroh Antiquities: a scientific journal]. Ostroh, 2020. Iss. 7, pp. 127—152. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.25264/2707-1650-2020-7-127-152>
12. Bondar N., Kovalskiy M. “Marharyt” Ioana Zolotoustoho [“Margarit” by John Chrysostom] // *Ostrozka akademiia: Istoriia ta suchasnist kulturno-osvitnoho osередku. Entsyklopedychne vydannia* [Ostroh Academy: History and Modernity of the Cultural and Educational Center. Encyclopedic edition]. Ostroh: Ostroh Academy Publishing House, 2019. Iss. 3, pp. 327—331. [In Ukrainian].
13. Vzdornov G.I. Rol slavianskikh masterskikh pisma Konstantinopolia i Afona v razvitii knigopisaniia i hudozhestvennogo oformleniia russkikh rukopisei na rubezhe XIV—XV vv. [The role of the Slavonic writing workshops of Constantinople and Athos in the development of the book writing and the artistic design of the Russian manuscripts at the turn of the 14th—15th centuries]. *Trudy otdela drevnerusskoi literatury (TODRL) AN SSSR* [Essays of the Section for Old Russian Literature of the Academy of Sciences of Union of Soviet Socialist Republic]. 1968. Vol. 23, pp. 171—198. [In Russian].
14. Vilinskii S.G. Poslanie startsa Artemiia (XVI v.) [Epistle from the elder Artemii (16th century)]. Odesa, 1906. 425 p. [In Russian].
15. Goranchev, V. Balgarite, Rusiya i pravoslavniyat Iztok prez XV—XVII vek. Kam istoriyata na carkovno-politicheskite vrazki [The Bulgarians, Russia, and the Orthodox East in the 15th—17th centuries. Towards the history of the ecclesiastical and political relations]. Veliko Tarnovo, 2021. 316 p. [In Bulgarian].
16. Guseva A.A. Izdaniia kirillovskogo shrifta 2-i pol. XVI v.: Svodnyi katalog [Editions with Cyrillic script from the 2nd half of the 16th century: Union catalog]. Moscow, 2003. Book 2, pp. 649—1354. [In Russian].
17. Zhukovich P.N. O neizdannykh sochineniiakh Iosafata Kuntsevicha [About the unpublished works of Iosafat Kuntsevich]. *Izvestiia otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti (IORIAS) Imperatorskoi Akademii Nauk 1909 g.* [Proceedings of the Department for Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences for 1909]. St. Petersburg, 1910. Vol. 14, book 3, pp. 199—231. [In Russian].
18. Zabolotna N. Marginalii ta vydavnychi opravy starodrukiv — dodatkovi dzherela do vyvchennia istorii diialnosti drukaren [The marginalia and the publishing bindings of the

- old printed books — additional sources for the study of the history of printing houses]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific proceedings of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2011. Iss. 31, pp. 249—258. [In Ukrainian].
19. Ilinskii G.A. Znachenie Afona v istorii slavianskoi pismennosti [The importance of Athos in the history of Slavonic writing]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshchenia (ZhMNP)* [Journal of the Ministry of Public Education]. 1908. Part 18, No. 11, section 2, pp. 1—41. [In Russian].
 20. Isaevich Ia.D. Ostrozhskaia tipografiia i ee rol v mezhslavianskikh kulturnykh svyaziakh [The Ostrog printing house and its role in the inter-Slavic cultural ties] // *Fedorovskie chteniia*, 1978 [Fedorov Readings, 1978]. Moscow, 1981. Pp. 34—46. [In Russian].
 21. Isaievych Ya.D. Pershodrukar Ivan Fedorov i vynykennia drukarstva na Ukraini [The pioneer printer Ivan Fedorov and the emergence of printing in Ukraine]. Lviv, 1975. 155 p. [In Ukrainian].
 22. Isaievych Ya. Marhinalii — vazhlyve dzherelo z istorii ta kultury [The marginalia — an important source for history and culture] // *Literaturna spadshchyna Ivana Fedorova* [The literary heritage of Ivan Fedorov]. Lviv, 1989. Pp. 141—173. [In Ukrainian].
 23. Kadas S.Sv. Gora Afon: Monastyri i ikh sokrovishcha [Holy Mount Athos: the monasteries and their treasures]. Athens, 1998. 200 p. [In Russian].
 24. Kameneva T.N., Guseva A.A. Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI—XVIII vv.: Katalog izdaniia, hraniashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR [The Ukrainian books of Cyrillic printing from the 16th—18th centuries: A catalog of the editions of the State Library of the Union of Soviet Socialist Republic]. Moscow, 1976. Iss. 1. 448 p. [In Russian].
 25. Kodov H., Rajkov B., Kozuharov S. Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta gora [A description of the Slavic manuscripts of the library of the Zograf monastery in Mount Athos]. Sofia, 1985. Vol. I. 270 p. [In Bulgarian].
 26. Kolosovska O. Marhinalni zapysy na kyrylychnykh starodrukakh — dzherelo do vyvchennia istorii kultury Ukrainy [The marginal records on the Cyrillic old printed books — a source for the study of the cultural history of Ukraine]. *Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvid. zb. nauk. pr.* [Archival Studies. Archaeography. Source studies: Interdisciplinary collection of scientific papers]. Kyiv, 2001. Iss. 3: Source Studies. Pp. 312—326. [In Ukrainian].
 27. Koperzhynskiy K. Z istorii publitsystyky XVII v. Iosafat Kuntsevych i Kasiian Sakovykh pro tvory Vasylia Surazkoho [From the history of publicistics of the 17th century. Josaphat Kuntsevych and Kasiyan Sakovykh on the works of Vasyl Surazhsky]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka (ZNTSh)* [Notes of the Shevchenko Society]. Lviv, 1930. Vol. XCIX, part I, pp. 1—16, 81—96. [In Ukrainian].
 28. Koperzhynskiy K. Ukrainskiy pysmennyk XVI st. Vasyl Surazkyi [Ukrainian writer of the 16th century Vasyl Surazhsky]. *Naukovyi zbirnyk za rik 1926* [Scientific compendium for the year 1926]. Kyiv, 1926. Pp. 38—72. [In Ukrainian].
 29. Kraliuk P.M., Yakubovych M.M. Vasyl Surazkyi: apolohiia pravoslavnoi tradytsii [Vasyl Surazhsky: a defense of the Orthodox tradition]. Ostroh: Ostroh Academy Publishing House, 2011. 212 p. [In Ukrainian].
 30. Krymskii A.E. Ioann Vyshenskii, ego zhizn i sochineniia: (Recenziia na: Franko I. Ivan Vishenskii i iogo tvori. Lviv, 1895) [John Vyshensky, his life and works: (A book review of: Franko I. Ivan Vyshensky and his works. Lviv, 1895)]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquities]. 1895. Vol. 50, No. 9, pp. 211—247. [In Russian].

31. Kulish P.A. Materialy dlia istorii vossoedineniia Rusi [Materials for the history of the reunification of Rus]. Moscow, 1877. Vol. 1. 323 p. [In Russian].
32. Lukashova S. Vasilii Surazhskii [Vasilii Surazhskii] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center "Orthodox Encyclopedia", 2004. Vol. 7, p. 219. [In Russian].
33. Merdzimekis N. Sviazi Afonskogo monastyria Zografa s tsarskoi Rossiei [The contacts between the Athonite monastery of Zograf and Tsarist Russia] // Rossiia — Afon: tysiacheletie dukhovnogo edinstva. Materialy mezhdunar. nauch.-bogosl. konf. Moskva, 1—4 okt. 2006 [Russia — Athos: a millennium of spiritual unity. Materials of the international scientific-theological conference held in Moscow, October 1—4, 2006. Moscow, 2008. Pp. 250—255. [In Russian].
34. Mytsko I. Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia [Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy]. Kyiv, 1990. 130 p. [In Ukrainian].
35. Mytsko I. Char arkhivnykh svidchen: Materialy do biohrafiï slavetnykh publitsystiv [The magic of archival testimonies: Materials for the biographies of famous publicists]. *Zhovten* [October], 1987. No. 3, pp. 85—96. [In Ukrainian].
36. Mytsko I.Z. Ukrainskii pisatel-polemist Vasilii Surazhskii — spodvizhnik Ivana Fedorova [The Ukrainian writer-polemicist Vasily Surazhsky — an associate of Ivan Fedorov] // Fedorovskie chteniia [Fedorov Readings], 1979. Moscow, 1982. Pp. 18—23. [In Russian].
37. Moshin V.A. O periodizatsii russko-iuzhnoslavianskikh literaturnykh sviazei X—XV vv. [On the periodization of the Russian-South Slavic literary relations in the 10th—15th centuries] // *Rus i iuzhnye slaviane* [Rus and the Southern Slavs]. St. Petersburg, 1998. Pp. 64—84. [In Russian].
38. Nemenskii O.B., Pidgaiko V.G. Ioann Vishenskii [John Vishensky] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center "Orthodox Encyclopedia", 2010. Vol. 23, pp. 387—389. [In Russian].
39. Nemirovskii E.L. Slavianskie izdaniia kirillovskogo (cerkovnoslavianskogo) shrifta. 1491—2000. Inventar sokhranivshikhsia ekzempiarov i ukazatel literatury. T. II. Kn. 2. 1593—1600 [Slavic editions of the Cyrillic (Church Slavonic) font — 1491—2000. An inventory of the preserved copies and an index of the existing scientific literature. Vol. II, book 2. 1593—1600] // Yu.E. Shustova (Ed.). Moscow: The manuscript monuments of Ancient Rus, 2012. 253 p. [In Russian].
40. Paleograficheskii izbornik: materialy po istorii iuzhnorusskogo pisma v XV—XVIII vv. [Paleographic anthology: materials on the history of Southern Russian literary works in the 15th—18th centuries] // I. Kamanin (Ed.). Kyiv: Publishing house of the Kyiv commission for the analysis of ancient acts, 1899. Iss. 1. 19 p., 81 tables, 27 p. [In Russian].
41. Zapasko Ya.P., Isaievych Ya.D. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini. Kn. 1: 1574—1700 [Monuments of book art: a catalog of the old printed books published in Ukraine. Book 1: 1574—1700]. Lviv, 1981. 136 p. [In Ukrainian].
42. Snegarov I. Kulturni i politicheski vrazki mezhdru Balgariya i Rusiia prez XVI—XVIII v. [Cultural and political relations between Bulgaria and Russia in the 16th—18th centuries]. Sofia, 1953. 130 p. [In Bulgarian].
43. Sumtsov N. Istoricheskii ocherk popytok katolikov vvesti v Iuzhnnuiu i Zapadnnuiu Rossiuu Grigorianskii kalendar [A historical outline of the Catholic attempts to introduce the Gregorian calendar in Southern and Western Russia]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquities]. 1888. No. 5, pp. 235—258. [In Russian].

44. Teslenko I.A. Maliushytski // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. [Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes]. Kyiv, 2009. Vol. 6. 790 p. [In Ukrainian].
45. Turilov A.A. Slaviańskaia pismennost na Afone [The Slavic literature on Mount Athos] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center “Orthodox Encyclopedia”, 2004. Vol. 4, pp. 173—177. [In Russian].
46. Turilov A.A., Cheshmedzhiev D., Masiel Sanches L.K. Zograf, bolgarskii monastyr na Afone [Zograf, the Bulgarian monastery on Mount Athos] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center “Orthodox Encyclopedia”, 2009. Vol. 20, pp. 301—313. [In Russian].
47. Floria B.N. Isaakii Boriskovich [Isaac Boriskovich] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center “Orthodox Encyclopedia”, 2011. Vol. 27, pp. 32—35. [In Russian].
48. Floria B.N. Russko-polskie otnosheniia i politicheskie sviazi Vostochnoi Evropy vo vtoroi polovine XVI — nach. XVII v. [The Russian-Polish relations and the political ties in Eastern Europe in the second half of the 16th — early 17th centuries]. Moscow, 1978. 304 p. [In Russian].
49. Fotinskii O. Ocherki iz istorii byta monastyrskikh krestian na Volyni v XVII—XVIII vv. [Essays on the history of the everyday life of the monastery peasants in Volyn in the 17th—18th centuries]. *Trudy obshchestva issledovatelei Volyni* [Works of the Volyn Research Society]. Zhytomyr: Volyn Research Society, 1910. Vol. 4, pp. 1—112. [In Russian].
50. Franko I. Ivan Vyshenskyi i ioho tvory [Ivan Vyshensky and his works]. Lviv, 1895. Pp. 7—211. [In Ukrainian].
51. Chentsova V.H. Monakhy iz Zografa v Kieve i Moskve v 20-e — 30-e gg. XVII v. [Monks from Zograf in Kyiv and Moscow in the 20s—30s of the 17th century]. *Istoricheskii vestnik. Khristiianstvo na Blizhnem Vostoke* [Historical Bulletin. The Christianity in the Near East]. Moscow, 2017. Vol. 20, pp. 164—186. [In Russian]. <https://doi.org/10.35549/HR.2019.2017.35082>
52. Shamrai M.A. Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15—17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [The marginalia in the old Cyrillic prints from the 15th—17th centuries from the collection of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, 2005. 334 p. [In Ukrainian].
53. Shumylo S.V. Ekspedytsiia na Sviatu Horu Afon: zabutymy stezhkamy chentsiv z ukraïnskykh zemel XVII—XIX st. [An expedition to the Holy Mount Athos: along the forgotten paths of the monks from the Ukrainian lands in the 17th—19th centuries]. *Siverianskyi litopys: naukovyi zhurnal* [Siverian chronicle: scientific journal]. 2021. No. 6 (162), pp. 154—158. [In Ukrainian].
54. Shumylo S.V. Rozvytok ukraïnsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviakiv u XVII — pershii tretyni XIX st. (Disertatsia kandidata istorychnykh nauk) [On the development of the Ukrainian-Athonite spiritual and cultural ties in the 16th century — first third of the 19th century (Candidate’s thesis)]. Kyiv: National Academy of Management Personnel for Culture and Arts of the Ministry of Culture of Ukraine, 2021. 304 p. [In Ukrainian].
55. Shumylo S.V. Starec Ioann Vishenskii: afonskii podvizhnik i pravoslavnyi pisatel-polemist. Materialy k zhizneopisaniiu “blazhennoi pamiaty velikogo startsa Ioanna Vishenskogo Sviatogortsa” [The elder John Vishensky: Athonite ascetic and Orthodox writer-polemicist. Materials for the biography of the “great elder of blessed memory John Vyshensky from the Holy Mountain”]. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church, 2016. 208 p. [In Russian].

56. Shumilo S.V. Uchastie v antiuniinom soprotivlenii afonskogo arhimandrita Matfeia i ego sviazi s Ioannom Vishenskim i Kiprianom Ostrozhaninom [The participation in the anti-unionist resistance of the Athonite archimandrite Matthew and his connections with John Vishensky and Cyprian Ostrozhanin]. *Rocznik Teologiczny*. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warsaw. LXI — z. 4, 2019. Pp. 631—649. [In Russian].
57. Shumylo S.V., Zhabov A. Kyrylychni starodruky Kyivskoi mytropolii XVI—XVIII st. v zibranniakh monastyriv Zograf ta Khilandar na Afoni [Cyrillic Old Prints of the Kyiv Metropolitanate from the 16th—18th centuries in the Collections of the Monasteries of Zograf and Chilandar on Mount Athos] // Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Intehratsiia u mizhnarodnyi bibliotechnyi prostir: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 8—10 zhovtnia 2024 r.) [Library. Science. Communication. Integration into the international library networks: materials from the International Scientific Conference (Kyiv, October 8—10, 2024)]. Kyiv, 2024 [in press]. [In Ukrainian].
58. Shumylo S.V. Nevidome dzherelo shchodo uchasti prp. Iova (Iiezekyilia) Kniahynytskoho v posolstvi afonskoho Vatopedskoho monastyria 1592 roku [An unknown source regarding the participation of St. Job (Ezekiel) Kniahynyckyï in the embassy of the Athos Vatopedi Monastery in 1592]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy. Historical Sciences]. 2023. No. 6, pp. 110—117. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.110-117>
59. E. P. G. Biblioteki Afona [The Libraries of Mount Athos] // *Pravoslavnaia entsiklopediia* [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Ecclesiastical Scientific Center “Orthodox Encyclopedia”, 2004. Vol. 4, pp. 128—129. [In Russian].

Received on October 4, 2023

Serhii Shumylo

Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology, University of Exeter (Exeter, United Kingdom)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

E-mail: institute@afon.org.ua

Aleksandar Zhabov

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Sofia, Bulgaria)

ORCID: 0009-0006-9192-5253

E-mail: aleksandr.zhabov@gmail.com

UNKNOWN AUTOGRAPH OF VASYL SURAZHSKY
TO JOHN VYSHENSKY ON OSTROH EDITION OF 1595
FROM LIBRARY OF ZOHRAF MONASTERY ON MOUNT ATHOS

The purpose of the publication is to study and introduce into scientific circulation an unknown autograph of Vasyl Surazhsky, a member of the Ostroh intellectual circle, Ukrainian theologian and polemicist of the late 16th and early 17th centuries, left by him on the 1595 Ostroh edition of “Margarit” from the library of the Zohraf Monastery on Mount Athos and addressed to another well-known church and cultural figure, polemicist writer and Athos monk, John Vyshensky. The **methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the goal and objectives, a combination of general

scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. The **scientific novelty** is that for the first time the previously unknown autograph of Vasyl Surazhsky was introduced into scientific circulation. A palaeographic analysis of the record was carried out, the connections between Vasyl Surazhsky and John Vyshensky were investigated, and it was established through whom the book was transferred to Athos. It was found that at the time of the books publication in 1595, John Vyshensky was already on Athos and that the messenger who handed the book to Vyshensky was most likely Father Isaac Boryskovych. It was also discovered that at the same time as Ivan Vyshenskyi and Isaac Boryskovych, the abbot of the Peresopnytsia Monastery and the founder of the Polonsky Monastery in Volyn, Archimandrite Leontii (Prylepsy), lived and worked in the monastery library. It is emphasized that the discovered marginalia of Vasyl Surazhsky is unique and expands the knowledge about the author and his relations with another famous Ukrainian church and cultural figure and polemicist, St. John Vyshensky, and is also valuable in the study of the history, activities and heritage of the Ukrainian church and cultural movement of the late 16th and early 17th centuries. In addition, a large number of Ukrainian old printed books of the 16th and 17th centuries, which are kept in the Zograf Monastery on Mount Athos, testify to the close contacts of this monastery with the clergy and monks of the Kyiv Metropolis of this period. These Ukrainian-Athonite and, in particular, Ukrainian-Bulgarian ties on Mount Athos, contributed to mutual spiritual and cultural exchanges, influences and borrowings on both sides.

Key words: Vasyl Surazhsky, John Vyshensky, Vasyl-Kostiantyn Ostrozky, Cyprian Ostrozhanyn, Leontii Prylepsy, Hypatii Potii, Josaphat Kuntsevych, Ostroh, Surazh, Mount Athos, Holy Mountain, Zohraf Monastery, Kyiv Metropolis, autograph, old printed books, monasticism.